

Айта Сақун

САКУН Айта Валдуровна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Донецького національного університету економіки і торгівлі імені М. Туган-Барановського. Сфера наукових інтересів — філософія освіти, філософська антропологія.

**СУБ'ЄКТ ОСВІТИ В УМОВАХ «СУСПІЛЬСТВА
РИЗИКІВ»: КОНТЕКСТ РАЦІОНАЛЬНОСТІ**

У статті досліджується проблема суб'єкта в процесі його формування і ствердження в історії західноєвропейської філософії. Проблема «суб'єкта» вирішується в контексті концепції «раціональності», яка має різне вирішення в науковій, культурній та освітній діяльності. Визначення даної проблеми обумовлює становлення активної особистості в суспільстві «ризиків».

Ключові слова: *суб'єкт, об'єкт, раціональність, метафізика, освіта, знання, модернізм, ірраціоналізм.*

Кризові явища ХХ ст. за одну з причин мали класичну концепцією раціональності та поширення на її засадах способів соціалізації засобами інституціоналізованої освіти, яка прагне сформуванню суб'єкта активної діяльності. Зазначені інтелектуальні мотиви, що виникли в традиції епохи Нового часу, стали проблемними небезпечними в епоху глобалізації. Тут суб'єкт антропогенних дій стає головною причиною кризових явищ. Як зазначає В. Гьосле, сучасна цивілізаційна криза пов'язана на методологічному рівні з попередньою філософською традицією. Зокрема, між «метафізикою Нового часу та екологічною кризою існує міцний зв'язок. Історичне місце екологічної кризи — Новий час» [5, с.7]. Тому, витоки кризи потрібно шукати в типі

класичної раціональності та статусом суб'єкта в її межах, що був сформований новоєвропейською метафізикою, а більш ширше, європейською освітянською культурою.

Під терміном «раціональність» звичайно розуміють певну позицію, в тому числі і стосовно оточуючого довкілля, вироблену науково зорієнтованим співтовариством. Означена позиція базується на сукупності певних принципів, припущень та процедур, які забезпечують об'єктивність і результативність пізнання природи, суспільства, людини.

На думку В.С. Лук'яня, визначальними для класичної концепції раціональності є принципи:

1) принцип або постулат автономності, суверенності наукового мислення: мислення є універсальною сферою, абсолютно незалежною від інших форм свідомості та діяльності. Цей принцип по суті стверджує трагічну розірваність між наукою і культурою. Автономність, абсолютна суверенність мислення повертається своїм другим боком — абсолютною відмежованістю науки від інших сфер духовної діяльності людини; це інший проміжок часу;

2) принцип абсолютної розмежованості суб'єкта і об'єкта: завдання пізнання полягає в тому, щоб постульовану з самого початку розірваність суб'єкта пізнання зняти в самому акті пізнання, створивши для цього відповідні процедури та віднайшовши опосередковуючі ланки [3, с.146];

3) принцип об'єктивності знання, який класична концепція раціональності тлумачить як необхідність елімінації будь-яких суб'єктивних елементів із знання й отримання в кінцевому підсумку абсолютної істини як не в самому конкретному акті пізнання, то, можливо, як ідеалу, до якого має прагнути людина. Наукова істина при цьому характеризує не те, що існує емпірично, а те, що відповідає науковому поняттю існування, яке повинно відповідати певним критеріям, або умовам існування, що у подальшому може застосовуватися практично зорієнтованою людиною [3, с.148].

Хоча новий час констатує про об'єктивність знання як вищу цінність, але він, на думку М. Гайдеггера, проходить під знаком «панування суб'єкта». «Новий час на хвилі звільнення людини приніс суб'єктивізм та індивідуалізм. Але настільки ж очевидно, що ніяка інша епоха не створила такого об'єктивізму» [4, с.326]. Ми можемо помітити конкретний процес новоєвропейської історії; чим ширше і радикальніше людина розпоряджається підкореним світом, чим об'єктивнішим стає об'єкт, тим більш суб'єктивно репрезентує себе суб'єкт.

Концепції раціональності, яка базується на вказаних заасадах, має відповідати певне розуміння суб'єкта, образ якого в загальних рисах був створений Р.Декартом, а згодом набув нових характеристик у філософських концепціях Нового часу. Р.Декарт заклав метафізичну основу для «нової свободи». Якого роду повинна була б бути ця свобода? «Такого роду, щоб людина могла завчасно забезпечити саму себе тим, що гарантувало б наступальність всякому людському наміру і уявленню. Людина повинна на цій основі впевнитись в самій собі, тобто надати собі можливості здійснення своїх намірів та уявлень. При цьому, основою цього не могло бути ніщо інше, крім самої людини, оскільки смислу її нової свободи суперечило будь-яким зобов'язаннями, котрі б не витікали з її власних покладань [6, с.132]. Змістом нової свободи стає те, що людина сама встановлює собі закони і цілі, сама вибирає методи для їх досягнення. Тобто Р.Декарт закладає основи суб'єкта, у функції якого входить право окремої людини на визначення цілей людства.

Зазначимо, що класичний раціоналізм «виходив в дослідженнях механізмів пізнавальної діяльності насамперед із можливості віднайти у свідомості стабільну точку відліку, з якої починається процес пізнання, та побудувати, виходячи з неї, таку проекцію свідомості на зовнішній світ, в якій структура реальності може бути подана як місце втілення змісту

свідомості, як її друге «Я». Така свідомість — свідомість одиничного суб'єкта — повинна бути не просто вільною й автономною, а настільки самодостатньою, щоб бути у змозі «прородити» весь світ природи та соціуму. Адже в різних формах класичного раціоналізму, навіть у Гегеля, який на місце одиничної свідомості ставить свідомість історично зумовлену, об'єкт завжди постає як щось вторинне, підпорядковане саморозгортанню суб'єкта» [3, с.71]. Свідомість у цій моделі раціоналізму ніколи не постає в ролі об'єкта, адже вона сама є умовою об'єктивування.

Осмислений таким чином образ людини як автономної, чистої і самодостатньої свідомості притаманний практично всім головним філософським системам епохи Модерну (німецький ідеалізм та ін.). Разом з тим, ці системи залишають невирішеною проблему інтерсуб'єктивності, тобто не дають пояснення співіснування множини раціональних суб'єктів. «Що торкається світу інтерсуб'єктивності, то йому в системі Декарта немає дійсного місця. Хоча Декарт визнає, що існують інші суб'єкти, в нього відсутня як методологія досвіду чужих Я, так і онтологія інтерсуб'єктивних відносин. Інше Я немає ніякого методологічного, а тим більше онтологічного значення в філософії Декарта. Точно так же в нього немає й етики, що пов'язане з відсутністю теорії інтерсуб'єктивності» [7, с.64]. Тому в кінцевому підсумку «Я» у Декарта — це деяка пустотна точка, єдиним визначенням її є достовірність, підґрунтям якої є сумнів: я сумніваюсь, оскільки я мислю; я мислю, отже, існую. Більше про «Я» Р.Декарта нічого не можна сказати. Для такого пустого «Я» Бог в картезіанській метафізиці потрібен як зв'язуючий, опосередковуючий принцип, що забезпечує перехід від «Я», від суб'єкта, до буття.

Образ суб'єкта класичної концепції Р.Декарта набуває завершеності в критичній філософії І.Канта, який відмовляється від Бога як опосередковуючої ланки між суб'єктом і світом; Бог виведений за межі чистого розуму. Для І.Канта

визначальною є суб'єктивність, або «Я», яке має певну внутрішню структуру, єдність якої слугує умовою можливості синтетично-ап'юріорного пізнання. У «Критиці чистого розуму» «Я» постає в трьох іпостасях: 1) «Я» феноменальне, що пізнає світ; 2) «Я» ноуменальне, яке лежить в основі феноменального «Я»; 3) «Я мислю», що супроводжує всі наші уявлення [2, с.261-262].

Теоретична схема раціональності І. Канта полягає в тому, що «чисте споглядання» і схематизовані категорії дозволяють претендувати лише на пізнання феноменального світу, пізнання ноуменального світу принципово недосяжне. Як зазначає Лук'янець В. С., «ще обмеження розуму стосується і власного «Я»: ми знаємо лише феноменальне «Я», але в його основі лежить «Я» ноуменальне, про яке нічого невідомо. Третє «Я» — «Я мислю» — принципово відрізняється від «Я» феноменального і «Я» ноуменального: 1) від «Я» феноменального тим, що «Я мислю» є об'єктивною умовою пізнавальної діяльності: «тільки ця первісна єдність має об'єктивну значущість, тоді як емпірична єдність апперцепції має лише суб'єктивну значущість»; 2) від «Я» ноуменального тим, що, хоча, на перший погляд, «Я мислю» дуже близьке до нього, «Я» ноуменальне принципово непізнаване, а «Я мислю» безпосередньо усвідомлюється» [3, с.72].

Німецький мислитель не вважає за можливе вивести категорії безпосередньо з «Я мислю», оскільки воно є і необхідне, але не є достатньою умовою застосування категорій. У внутрішньому спогляданні, тобто завдяки «Я мислю», «ми пізнаємо свій власний суб'єкт тільки як явище, а не так, як він існує у собі» [46, с.208]. Зважаючи на те, що суб'єкт може споглядати себе лише за допомоги такої чуттєвої форми, як час, існування суб'єкта завжди залишається тільки чуттєво визначеним, Кант все ж вважає, що суб'єкт має право називати себе «розумоосяжним суб'єктом» саме завдяки спонтанності мислення.

Модель саме такого суб'єкта, започаткована Р.Декартом і розвинена І.Кантом, лежить «в основі класичної концепції раціональності, її визначальними рисами є: 1) абсолютна відмежованість суб'єкта від об'єкта; 2) абсолютна відмежованість «Я» — суб'єкта від інших «Я» в процесі пізнання; 3) зведення «Я» — суб'єкта до певних форм всезагальності, які забезпечують отримання всезагального, знеособленого знання про дійсність. Таке розуміння суб'єкта пізнання цілком забезпечувало потреби класичної науки, добре узгоджуючись з такими моментами класичного ідеалу раціональності, як: 1) постулат одиничності істинної теорії в системі конкретної науки; 2) постулат універсальності принципів цієї теорії; 3) лінійний характер наукового пізнання та можливість досягнення внаслідок цього абсолютної істини тощо» [3, с.72], — зазначає В.С. Лук'янець.

Класичний раціоналізм приводить до утвердження такої моделі суб'єкта, згідно якої людина може досліджувати та перетворювати світ, керуючись лише власними цілями та потребами незважаючи. Що привело до конфлікту особистості та оточуючої її реальності, як до завдання шкоди природі, так і до соціальних катастроф.

Критики філософії Модерну (Ліотар, Дерріда та ін.) на вершенні ХХ століття активно почали обґрунтовувати, що соціальні катаклізми поклали край «проекту просвітництва» та пануванню великих ідеалістичних систем, котрі відрізнялися прагненням до системності, культом розуму і раціонального знання, глибокою вірою в поступальний розвиток людства за допомогою наукового розуму, в прогрес і щастя роду людського як вищої мети природи (Кант), як вищої мудрості людського духу (Гегель). Крах просвітницького ідеалу раціональності створив сприятливий клімат для появи різних ірраціональних течій та мислителів. Зокрема так може визначатися поява філософії Ф. Ніцше, котрий першим намагається подолати раціоналізм в європейській філософії. Безпосередньо

«теза про «смерть суб'єкта» впливає саме з тези Ф. Ніцше про «смерть Бога». Для Ф.Ніцше саме християнська мораль слугує знаряддям «волі до влади», якому завдячують своєю появою «самообману свідомості» і навіть саме поняття істини» [3, с. 77]. Він одним із перших передбачував кризу суспільства і культури сучасної йому епохи і відчував занепад ідеалів та цінностей, на які може орієнтуватися освіта. Але повстання проти Бога є одночасно і повстанням проти розуму, оскільки божественний уклад світу ґрунтувався на раціональних засадах. На місце віри в Бога починає виникати віра в «тіло», що переростає в «тілоцентризм».

Філософська доктрина Ф.Ніцше, за всієї її суперечливості, суб'єктивності і певної алогічності, все ж зайняла особливе місце у культурі ХХ століття саме завдяки тому, що стала висновком кризи світоглядних, пізнавальних і моральних засад, які забезпечували сприйняття і бачення світу до ХХ ст.

Послідовником Ф.Ніцше в критиці раціоналізму був німецький філософ М.Гайдеггер. Згідно його позиції, ми можемо виявляти межі раціональності, виходячи, перш за все, з виявлення її метафізичних витоків: метафізика, що оформилася вперше в античності, може слугувати основою для розуміння всієї європейської історії. За М. Гайдеггером метафізика — «перша» філософії — мислить «сущє» як таке. Це значить, що метафізика не ставить питання про буття, тому що мислить буття за зразком сущого: вона говорить про буття, але має на увазі при цьому «сущє» і це є основною рисою європейської метафізики для якої «істина буття» залишається прихованою. Традиційно, під істиною ми розуміємо відповідність між пізнанням і пізнаваним. Але ж для того, щоб така відповідність стала можливою, пізнаване як таке повинне відкритися, з'явитися нам, стати неприхованим [4, с.341].

Таке розуміння «першої» філософії (першого способу осмислення себе людиною) відрізняється від попередніх уявлень. Тобто більш відірваним від свого дійсного коріння стає

філософське мислення в новоевропейській метафізиці, яке засновується на розумінні людини як суб'єкта. Метафізичне поняття суб'єкта спочатку не має ніякого відношення до людини: традиційно суб'єкт розумівся як «абстракт» — те, що як підстави збирає все воедино. Якщо ж в Новий час людина починає розумітися як «суб'єкт», то це значить, що саме людина тепер стає тією сутністю, на яку, як на свою підставу, спирається все суще: людина стає точкою відліку для чогось в цілому.

Перетворення людини в суб'єкта є перетворенням світу: всяке існування означає тепер основу для покладаючого суб'єкта. Далі, оскільки суще відтепер є лише те, існування чого може бути засвідчено самим суб'єктом, істина починає розумітися як достовірність. Достовірність же повинна бути ґрунтовно забезпечена, інакше вона залишиться лише чимось випадковим і «суб'єктивним»; об'єктивність достовірності гарантується правильним методом. Звідси всевладдя ідеї методу в новоевропейському мисленні [3, с.74].

Ці глибинні структури, або так звана «первинна» раціональність мислення, яка існує до суб'єктивного і зумовлює його, ґрунтується на специфічній раціональності об'єктивного світу, в яку включено і об'єктивне мислення, яке функціонує автономно і раціонально до того, як воно суб'єктивує навколишню дійсність і, приручивши її, підкоряє собі. Саме ця вкоріненість суб'єктивованого, індивідуалізованого мислення в раціональності об'єктивного світу і зумовлює можливість вивчення мислення, свідомості як об'єкта пізнання шляхом співвіднесення змісту людської психіки з універсальними закономірностями структур позасвідомого. Механізмом цього співвіднесення є «символічна функція», яка, будучи специфічно людською, упорядковує багатоманітне і підводить його під єдине, а індивідуальне і особливе — під загальне.

Отже, очевидним є те, що тлумачення місця раціональності та її значення було неоднозначним та зазнало еволюції.

Гранд-нарратив епохи Просвітництва, де раціональність була пануючим та визначальним елементом, а віра в прогресивну діяльність розумного суб'єкта, як носія цієї раціональності, безмежною, поступився місцем ірраціональним течіям (Шопенгауер, Ніцше, Бергсон), котрі відкидаючи раціоналізм як головну цінність європейської цивілізації, звернулися до містичної мудрості сходу. В філософській позиції М. Гайдеггера реалізується антиметафізична установка в режимі викриття розуму: виявлення його прихованих передумов, що дозволяє потрактувати сам розум як тоталітарний по своїй суті, здійснюючий себе у формі експлуатації, придушення і обману. В розгортанні даної позиції в різних авторів простежується загальна логіка: первинно критика спрямована на модерний тип філософської раціональності, заснований на ідеї самопрозорої свідомості — суб'єкта, потім вона (критика) узагальнюється до викриття всієї традиції раціоналізму. В останніх раціональність зберігається як існуюча об'єктивно, але через їхню тезу про «смерть суб'єкта» вже неможливо вести мову про раціонального суб'єкта взагалі.

Література

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/ У. Бек. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
2. Кант И. К вечному миру / Иммануил Кант // Сочинения. В 6 т. — Т. 6. — М.: Мысль, 1966. — С. 257—309.
3. Лук'янець В.С. Сучасний філософський дискурс: Оновлення методологічної культури: монографія/ В.С.Лук'янець. — К.: Просвіта, 2000. — 304 с.
4. Хайдеггер М. Время и бытие/ М. Хайдеггер. — М.: Республика, 1993. — 447 с.
5. Хесле В. Гении философии Нового времени/ В. Хесле. М.: Наука, 1992. — 224 с.
6. Хиггинс Р. Седьмой враг. Человеческий фактор в глобальном кризисе/ Р. Хиггинс. — М.: Прогресс, 1990. — 178 с.

7. Юнг К. Психология бессознательного/ К.Юнг. — СПб.: Ювелита-М; «Прогресс-Универс», 1995. — 253 с.

Сакун А.

**Субъект образования в условиях «общества рисков»:
контекст рациональности**

В статье исследуется проблема субъекта в процессе его формирования и утверждения в истории западноевропейской философии. Проблема «субъекта» решается в контексте концепции «рациональности», имеющей разное решение в научной, культурной и образовательной деятельности. Изучение данной проблемы обуславливает становление активной личности в обществе «рисков».

Ключевые слова: субъект, объект, рациональность, метафизика, образование, модернизм, иррационализм.

Sakun A.

**Subject of education in “Risk Society”:
context of rationality**

The article examines the problem of the subject in the process of its formation and affirmation in the history of Western European philosophy. The problem of the «subject» is solved in the context of the concept of «rationality» in its different solutions in scientific, cultural and educational activities. Definition of this problem causes the formation of active personality in the “risk society».

Keywords: subject, object, rationality, metaphysics, education, culture, modernism, irrationalism.

Надійшла до редакції 7.09.2011 Р.